

Розвиток демократії як здійснення громадянського суспільства

Анатолій Ф. Карась

доктор філософських наук, професор

Розпад комуністичної організації суспільства, що на теренах колишнього СРСР завершився проголошенням незалежних держав, відкрив нову добу для соціальної інтеграції людей і народів. Глобальний характер змін пов'язаний з переусвідомленням подальшої неможливості протистояння різних соціальних систем, що спровоковувалося світоглядними парадигмами комуністичного колективізму, з одного боку, і приватновласницького індивідуалізму — з другого. В основі цих парадигм лежали і лежать метафізичного ґатунку переконання, які в ідеологічному вигляді зацікавлено поширювали політичні органи держав. Падіння комуністичного тоталітаризму природним чином усунуло державно-соціальне протистояння з протилежного боку і генеровані ним потреби ідеологічного наднаголошування вартостей індивідуалізму. Ми свідомо говоримо поки що власне про індивідуалізм і колективізм як стрижневу лінію суперечки, оскільки, наприклад, вартості демократії проголошувалися з двох сторін. Стояло питання, де вони були реальними, а де тільки декларативними. Як пам'ятаємо, комуністи “розстрілювали” кожного, хто наслідювався доводити перевагу т.з. “буржуазної демократії”, — у той таки спосіб переконуючи у перевагах “демократії соціалістичної”.

Однак падіння і розпад “радянського способу життя”, як і його прищестя, не відбувалося стихійно. По суті, йдеться про вихід на поверхню життя тих суспільних процесів, що нуртували в ньому нелегально і повсякчас придушувалися панівним режимом. Це були процеси, біля витоків яких лежали іманентні людські прагнення до свободи і, властиво, демократії. І справа тут не лише в економічних вимогах. Передусім людина виказувала невдоволення мірою її соціального, культурного і національного самоздійснення, вона не хотіла миритися з порушенням міри самоповаги і гідності. Відстоювання людських і громадянських прав людини, непримиренність до збиткування над національною гідністю вели до опору тоталітаризмові і піднімали на боротьбу за свободу та демократичні норми суспільного устрою.

Щодо України, то боротьба за громадянські права, демократію і національну свободу тривала тут перманентно. Сімдесят років комуністичного тоталітаризму стали лише новітнім епізодом вікового опору імпералістичному режимові, нав’язуваному з Москви. Достатньо нагадати політичну і соціальну програму М. Грушевського, здійснювану ним у час революційного Зламу, аби стало ясно, що незалежну Україну він бачив лише демократичною республікою, де гарантовані громадянські права всім її мешканцям.

Створення незалежної України стало наслідком здійснення цінностей свободи і демократичних прагнень і жертвовності мільйонів людей. Підстави для такого твердження знаходимо у програмах будь-яких українських політичних рухів, навіть крайньо правого спрямування, — усі вони остаточною метою боротьби проголошували утворення

вільної України, місце якої вбачали серед вільних демократичних держав Західної цивілізації. Отже, йдеться про те, що з крахом СРСР цінності свободи і демократії вийшли на поверхню соціального життя, прорвали тоталітарний залізобетон — “Берлінську стіну” — комуністичної метафізики інтегрованої з традиційним російським імпералізмом. Це був успіх розвитку світової демократії вцілому, яка наростила могутні важелі підтримки пріоритетності прав людини. Хоча ще не так давно демократичні перетворення у Центрально-Східній Європі здавалися нездійсненною мрією.

Однак, чи став цей успіх демократичного прориву повною перемогою демократії і свободи в новій, уже державній українській соціальності? Це основне питання як майбутнього України, так і сенсу подальшого розвитку.

Суспільство України опинилося на роздоріжжі: здобувши демократичним шляхом національну незалежність (91% голосів на референдумі 1991 р.), населення водночас потрапило під дію руйнівних і стихійних сил, що допровадили до значного зубожіння, корупції і безнадії. Тенденція, оперта у минулому на національно-демократичних інтенціях, зіштовхнулася з проблемою легітимації демократичних цінностей у нових умовах суспільного життя.

Під легітимацією розумітимемо особливий процес консолідації суспільства на основі спільних соціально-політичних орієнтирів та культурних цінностей¹. Йдеться, по суті, про “дефіцит” громадянської солідарності між соціальними групами і суспільними сферами; такий “дефіцит” успадковано від тоталітарного минулого, в якому повсякчас чогось бракувало — то пролетарської свідомості, то цегли і цвяхів, то гвинтівок на перші місяці війни.

Фактично ерозія суспільної взаємодії була викликана насаджуванням метафізично і раціонально обґрунтованої т.зв. “пролетарської солідарності”, яка повинна була стати умовою досягнення так само теоретично обґрунтованого добробуту. Тобто, пропонована комуністами класова солідарність поширювалася і продукувалася відповідними нарративами і дискурсом, покликаним забезпечити взаєморозуміння через продукування емоційного образу і раціонально-теоретичного концепту класового ворога. (Щодо української дійсності, то тут ворогів було зовсім легко ідентифікувати в більшовицькій практиці — ним ставав кожен, хто смів наполягати на неросійській мовній комунікації). Внаслідок штучної диференціації суспільства на “своїх” і “чужих” сформувався стійкий розрив між політичною і державною владою і самим суспільством. Успадкований “дефіцит солідарності” фактично є інерційним явищем перенесення в нові суспільні умови попередніх політико-бюрократичних структур, нарративних підходів, принципів та зразків, що окреслюють контури взаєморозуміння у суспільстві. Отже, бар’єри на шляху поширення демократії та процесу легітимації (об’єднання) суспільства знаходяться, переважно, у державно-політичній сфері. Державна влада виявилася неспроможною здійснювати суспільну ідентичність навколо чітко сформульованої мети суспільного розвитку України. Політична риторика щодо демократії і прав людини, навіть прийняття демократичної за побудовою Конституції виявилися не підкріплені самою суспільною практикою. Сили, що були і є позаурядовими не одержали реальних важелів контролювання влади і не набули визнання щодо їх місця та ролі у розвитку попередньої демократичної тенденції, яка привела до державної незалежності. Навіть засоби масової інформації, які на

початок 90-х років винесли на суд загалу тенденцію визволення і демократії, дуже швидко опинилися у великій меншості і були підім'яті тими ЗМІ, власність яких утворювалася через корумповане поєднання грошей з політичною владою, тобто провідну роль почали відігравати олігархічні клани.

Так визріли болячки корупції та олігархії, які засуджував ще Платон і усунення яких з політичної арени в Європі визначило її нинішнє демократичне обличчя.

Таким чином, центральна практична проблема, на яку наштовхнулися демократичні процеси в Україні, — це розмежування економічної влади та державно-політичної. Замість чіткої й ясної поведінки влади щодо цього завдання обрано тактику ігнорування і замовчування або й прямого адміністрування позаурядової царини. (Приклади можемо взяти хоча б з останніх президентських виборів).

Політична активність в Україні, як і за старого режиму, залишилася чи не єдиною формою дії, що приносить успіх і добробут. Другою такою формою є активність економічна, так чи інакше поєднувана з політичною, державною підтримкою. Величезна сфера людського життя — позаполітична і позаекономічна — приносить упродовж років політичної демократії самі розчарування мільйонам людей. Дедалі більше критичних висловлювань лунає проти самої демократії та її цінностей. Висловлюються також погляди, що замість демократії переміг “дикий ринок” й олігархічний капіталізм. Аби відтінити стан справ, що його маємо в Україні, не зайве нагадати висловлювання К. Касторіадіса, який вважав, що капіталізм у Франції ставав більше тоталітарним, бо “всі можливі види людської активності зведено лише до одного виміру — економічної активності”.

За збереження тенденції пониження стандартів життя більшості упродовж тривалішого періоду, — на слушну думку Арістотеля, демократія може трансформуватися в анархію, а тоді в тиранію.

* * *

Демократія за формальним підходом є таким правлінням народу і типом держави, в якому здійснюються права та обов'язки громадян, забезпечувані справедливими законами, на основі поділу і рівноваги влади. Важливо розуміти, що запровадження демократії у політичній сфері реально можливе лише через розрізнення держави і суспільства. У протилежному випадку формально інституційна система демократії приховує можливості утворення і зростання антидемократичних інституцій всередині демократичної системи. У наших умовах таким прикладом є існування комуністичної партії, яка, до того ж, не приховує своєї антиукраїнської спрямованості. Іншими недемократичними інститутами в межах демократичної системи є так звані силові структури: мілітарні утворення і особливо секретні організації. Агнес Геллер, скажімо, пише, що “є три інституції, які піддають небезпеці або породжують сумніви щодо виживання демократії: міжнаціональні корпорації, військовий естеблїшмент та всі секретні поліційні організації”, котрі лімітують міру участі громадян у прийнятті рішень загальнонаціонального масштабу.² Все це викликає серйозну тривогу за демократію у всьому світі і робить зрозумілими потреби, по-перше, залучення широкого кола представників позаурядової і позаполітичної сфери до участі в управлінні і розвитку суспільства, по-друге, що надто

важливо у сучасних умовах, — переусвідомлення метафізичних і теоретичних засад інтерпретації демократичної практики у суспільстві.

Річ у тім, що намагання теоретично обґрунтувати демократію на рівні наукового проекту, неминуче породжує проблему істинної і хибної соціальної практики. Звідси виникають претензії створити “єдино правильну” соціальну науку, яка дозволить спланувати і запровадити “єдино правильну” соціальну практику, звичайно, за автоматичного здійснення прерогативи абсолютної влади, якою єдино можна втілювати теоретично правильну демократію.

З цією проблемою зіштовхнувся американський філософ Дж. Ровлз, аналізуючи природу справедливості. Він характеризував зміни у його власному мисленні з 1980 р. як поворот від метафізичної до “політичної” концепції ліберальної політичної теорії. Однак надалі, визначаючи справедливість як чесність, що досягається моральною інтуїцією, Ровлз змушений був піддати сумніву як раціональне обґрунтування блага, так і можливості теоретичного доведення справедливості, оскільки “теоретичний дискурс має на меті знаходження істини заради самої теорії”. Водночас, моральна інтуїція була пов’язана із саморозумінням людей і впливом на них специфічної історичної політичної та громадської культури, яка лежала в основі інтуїтивних переконань. Тобто з концепції Ровлза фактично випливало, що проблема справедливості належить не до теоретичного ґатунку істини, а до консенсусного типу переконань, які можуть розгортатися у риторичного типу когнітивності і проникати у людське розуміння нарративними формами.

Подібним чином демократія також має дві сторони, або два значення. Вона сприймається як практичний засіб для забезпечення соціального існування, і в цьому значенні є цілком формальним встановленням, а також як цінність моральності та етики. Якщо у першому випадку демократія має політичний вимір, то у другому вона більше прихована і пов'язана з культурою і психологічним механізмом самостримування і самовизначення людини.

Звідси, здається, проростає інтенція у сучасному світі рухатися поза строгий раціоналізм у пошуках ширших засад реінтерпретації і реконструювання демократичної практики. Увага зосереджується тепер не на ідеологіях і структурах, а на реальних умовах проживання людей у природних спільнотах та на засадах особливої і загальної солідарності.

Дедалі більше у всьому світі люди приходять до думки, що демократія є не розкішшю, а необхідністю. Вони починають розуміти, що добре урядування цілком можливе та бажане і що покладання на груповий патріотизм не завжди може замінити активну участь народу у розвитку суспільства. Це, зокрема, стосується т.зв. російськомовної групи населення України, яка шукає патріотичної втіхи серед матеріального і морального зубожіння народу “у надії на повернення ‘Великої Держави’” (М. Рябчук). Водночас представники цієї соціальної групи в Україні, перебуваючи при владі, проводять політику т.зв. “покладання на фахівців”, якими, вважаються, як правило, чомусь тільки ті, хто позбавлений “сентименту” до української культури. Такі “фахівці” перетворюються майже на “секретну службу”, що перебуває під наглядом вищої бюрократичної номенклатури. (Наприклад, у такому за природою найдемократичнішому спорті, як футбол, в українській команді “Динамо” замінені лише гравці (на

гроші)). Тому зростає усвідомлення того, що “національне політичне майбутнє, його економічне посилення, його державна дійсність і навіть його ідентичність будуть формуватися через створення кращого, більш прозорого уряду у партнерстві з живим громадянським суспільством”³.

Це пов’язане з тим, що демократія, якщо її сприймати як найкращий тип правління, покликана забезпечувати соціальну рівновагу, або консенсус різних суспільних груп і сил, однак консенсус передбачає достатньо високий рівень соціальної солідарності між людьми, що існує як форма взаєморозуміння. Таким чином, демократія постає з практичних причин і задовольняє суспільство на формальному рівні функціонування, але реально вона може засновуватися і розвиватися лише на основі солідаристського типу взаєморозуміння і відповідних раціональних соціальних дій. Останні передбачають певну міру раціональності консенсусу, однак вони не тотожні з теоретичною раціональністю, а радше пов’язані з потребою в другій, іншій людині. Така потреба здійснюється через діалогові форми спілкування і комунікації. Тобто “раціональний консенсус вимагає попередньої згоди щодо поняття ‘спільного добра’, обумовлюваного традицією”⁴. Тому для поширення і підтримки демократичних процесів необхідне здійснення розвинутих інституцій громадянського суспільства, на рівні яких функціонують і поширюються ті або інші форми взаєморозуміння й солідарності, і в межах них – форми раціональності. Йдеться про залучення до управління суспільством сил, які є позаурядовими і становлять основну за більшістю народу сферу. Питання полягає в тому, щоб урядова і неурядова сфери знайшли основу для довіри, взаємоповаги і сталої рівноваги. Вважається, що такою

основою виступає саме громадянське суспільство, яке складається як соціальний процес здійснення демократичних форм життя і комунікації.

* * *

У соціальній філософії і політології Заходу увага до громадянського суспільства продовжує наростати. Йому відводиться головна роль у просуванні реформ та модернізації політичних і економічних систем. Важливою характерною рисою Західної цивілізації є те, що політичне й економічне суспільства постають тут власне з громадянського суспільства і паралельно з ним: вони поділяють певні форми його організації, комунікації й інституалізуються через забезпечення прав людини і громадянина.

Оскільки політична роль громадянського суспільства не пов'язана прямо з контролем або захопленням влади, а спрямована на генерування впливу через демократичні асоціації й невимушені дискусії у “культурній публічній сфері”, то вона (політична роль) є розмитою, і часто може бути непродуктивною. (Так твердять західні спостерігачі). Корисною також є роль політичного суспільства, яке виконує опосередкувальну функцію між громадянським суспільством і державою. З цього випливає важливий висновок про те, що громадянське суспільство саме собою не може замінити соціального політикуму і, навпаки, потребує його опосередкувальної функції. Тому було б помилкою вважати, що громадянське суспільство має перебувати в іманентній опозиції до економіки і держави. Антагонізм між громадянським суспільством і державою виникає тоді, коли занепадають опосередкування, і політична сфера суспільства

служить для кланових інтересів, ізолюючи процеси прийняття рішень від широкої громадськості, впливу суспільних організацій та публічних дискусій.

Ще одна особливість громадянського суспільства полягає в тому, що воно не тотожне з “соціокультурним життєвим світом”, що, як поняття і реальність, є ширшим за сукупністю ознак і охоплює громадянське суспільство як свою складову. Відповідно “громадянське суспільство виявляє структури соціалізації, асоціації, організованих форм комунікацій життєвого світу щодо міри, в якій вони є інституалізовані або перебувають у процесі інституалізації”⁵. Тому було б помилкою ідентифікувати громадянське суспільство з усім суспільним життям, що лежить поза державно-адміністративним контролем.

У спеціальній літературі точиться окрема дискусія, чи належить до громадянського суспільства економічна сфера. Більше того, неоліберальні критики тлумачать громадянське суспільство через редукцію його до економічного суспільства, залишаючи в тіні проблему руйнівного ефекту “саморегульовального” ринку на “*cultural fabric of society*”. З іншого боку, неомарксистичні схильні тлумачити економіку як сектор громадянського суспільства і навіть поєднувати її з політичним суспільством, пропонуючи не цілком ясний проект “суспільно відбудованої економіки”. Не заглиблюючись у проблеми дискусії, відзначу, що їх з’ясування передбачає, щонайменше, врахування новітнього досвіду посткомуністичного розвитку у Центрально-Східній Європі, де економіка і політика ніяк не здатні розлучитися. А також продиференціювати економічну активність (на рівні особи) і формальний економічний процес з тим, що останній підлягає не тільки раціональному самоконтролю, але й

монополістичній самоорганізації.

Проблеми теоретичного плану щодо окреслення структури громадянського суспільства та розмежування політичного, економічного, громадянського та інших секторів або сфер суспільства значною мірою пов'язані з вибором спадкової інтелектуально-теоретичної традиції та введеними в неї метафізичними концептуальними схемами.

Означаючи громадянське суспільство як певну сферу або сектор, візьемо до уваги відносну умовність такого підходу, що існує лише через абстрактне мислення. Пліднішим є радше феноменологічний підхід, який дозволяє, з погляду феноменологічної редукції, продиференціювати інтенціональні та матеріальні об'єкти щодо змісту громадянського суспільства і означити його функціональний зріз. У такому аспекті громадянське суспільство перестася бути окремо визначеним сектором, а постає як “мережа відносин і людських взаємин між різними секторами. Це відносини, які не тільки стають суттю визнання легітимності громадянського стану, як і урядового та бізнесового секторів, але заохочують активну кооперацію між всіма ними у всьому, що стосується публічних проблем”⁶. Як зауважує цитований автор, таке поняття не всіх влаштовує, “але воно найбільш придатне для досягнення демократії і вимог публічної сфери”.

Феномен громадянського суспільства відрізняється від громадянського суспільства як сфери або сектора за структурною організацією. Він складається з чотирьох елементів:

а) самопороджувального, за принципами синергетики, “arche”, початку дії, або вияву ініціативи щодо певної мети — це вияв “вільної і відповідальної людської свободи”;

б) потреби іншої людини або людей, яка здійснюється через комунікацію і солідарність з іншими членами суспільних груп;

в) участі і доповнювальності груп або спільнот у контексті цілого⁷.

г) відповідного “arche”, меті і свободі семіозису, або мовно-мовленнєвого дискурсу, через який здійснюється феноменологія значень і взаєморозуміння. Іншими словами, феноменологія громадянського суспільства несе негентронійну інтенцію щодо життєвого світу людини та її самовизначення і здійснення.

Таким чином, здійснення громадянського суспільства — це здійснення солідарності і взаємодоповнюваності спільноти у такий спосіб, щоб свобода членів цієї спільноти складалася в руслі спрямування життєвого світу до спільного блага.

Солідарність у такому значенні — це рід взаємності, який не допускає заперечення іншого в принципі. Тому поняття “класової солідарності” є самозаперечним у своїй суті. Солідаристські взаємини складаються виключно як горизонтальні, рівні для них ієрархічні відносини виносяться поза комунікацію. Відповідно, солідарність як знак і значення належить до життя і не одного, а кількох людей; тобто, солідарність є конститuentом і констуктом соціального світу, і вона не може бути зведена до етики взаємодопомоги і послуги, які здійснюються приватно. Солідарність, радше, має пов’язаність з моральними почуттями ґатунку “Ми”, про що вів мову Р. Рорті⁸, і функціонує передусім у формі розуміння, яке, у свою чергу, складається на рівні світогляду.

Громадянське суспільство здійснюється через оприявлення свободи і солідарності, яка, у свою чергу, стає оприсутненням свободи “іншого” у світовідношенні особи.

Оприсутнення свободи “іншого” передбачає і потребує взаємозалучення до власних справ “сердець, почувань і розуму” інших людей. Звідси можливості людини історично й індивідуально побільшувати сферу особистої приватності й поширювати демократичні норми і цінності комунікації. Тому поняття і практика солідарності не належить до сфери держави, хоча вони не повинні вважатися опозиційними їй. У цьому криється пояснення, чому імперська чи тоталітарна організація суспільства неминуче призводить до його хаотизації (ентропійності) і занепаду.

Сильне громадянське суспільство заохочує три чинники, істотні для демократії: прозорість державно-урядової сфери, активну участь громадян, неперервність щодо політичних реформ. Без сильного тиску громадянського суспільства боротьба проти негативних явищ у системі суспільного управління, зокрема проти корупції, перетворюється у цілковиту демагогію.

Організоване громадянське суспільство надає певну частку влади громадянам, які не належать до державно-урядового й економічного сектора управління, і тим наділяє правом і участю навіть найбільш вразливі верстви населення. У цьому плані організації та громади громадянського суспільства стають просвітителами громадян щодо їхніх прав і відповідальної участі. Вони спонукають громадян до захисту не лише громадянських прав, а власне прав людини, які не є тотожними з першими, забезпечуваними на рівні державної конституційної і правової сфери.

Завдяки громадянській сфері принципи конституційної демократії повинні бути перекладені на мову щоденного життя. Суть цієї мови в ясному пов’язанні цінностей демократії з поліпшенням стандартів життя людей і

заолученням їх до участі у прийнятті рішень щодо всього життєво важливого для людини. Це, зокрема, стосується умов для знаходження рішень на місцевому рівні, проблеми якого прямо стосуються громадян, як поліпшення шкільної освіти, дозвілля, постачання, обслуговування, етики довкілля, умов праці і житла, спорту, ринку, а для Львова, наприклад, водопостачання. Саме громадські організації мають потенціал для організації політичної й фінансової підтримки спільних проєктів, актуалізації місцевих проблем у дискусіях і висвітлення їх у засобах масової інформації.

У такий спосіб створюється дискурсивна практика підтримки громадянського суспільства і людини. Громадянський дискурс дає можливість відтінити дискурс державно-адміністративний, в межах якого форми мислення припасовані до підтвердження інституційної і політичної влади.

Дискурс громадянського суспільства, як підкреслюється у сучасній літературі, зосереджений на нових “некласових” формах колективних дій, орієнтованих на легальні, асоціаційні та публічні інститути суспільства. Такі інститути “відмінні не лише від державних, а й від капіталістичної ринкової економіки”⁹.

Однак це не означає, що громадянська сфера суспільства має протистояти урядовим установам. Навпаки, вони мають бути у партнерських стосунках з тим, щоб урядові установи були податливими до громадянського дискурсу і доповнювали його вимоги можливостями влади. Як засвідчує досвід західних держав із розвинутими демократіями, поза таким партнерством приватна благочинність і добровільні дії не досягають повного успіху. Тому необхідна “незалежна”, або суверенна державна влада. Суть “незалежності” влади

полягає не в тому, що вона існує тільки задля політичної організації суспільства, а в тому, щоб встановити організоване забезпечення дискурсу свободи і визволення від приниження і порушення природних прав людини. Дискурс визволення здійснюється історично безперервно у значеннях розрізнення його від дискурсу поневолення, приниження й ієрархієзації, який поширюється владою, або політичним домаганням однієї національної чи соціальної групи проти іншої. За іншої владної організації суспільства добровільні інтенції людей глушитимуться у субординованій політичній структурі. Корупція у державній сфері може виявитися малим лихом порівняно з тим, якого гатунку дискурс (визволення чи панування) домінує у політичному спектрі суспільства. Домінування дискурсу панування — підлеглості, що, як і протилежний йому, інституалізується в етичних формах взаємин, неминуче запроваджує біполярне світосприйняття, у системі значень якого політичні суперники перетворюються у політичних ворогів. Це стає джерелом загрози для демократії і самого довір'я суспільства, оскільки підточує довіру між людьми і девальвує значення солідарності елементарних форм взаємовигідної допомоги.

Таким чином, ми повернулися до питань здійснення суспільної єдності, або легітимації, з боку її політичної організації. Це залишається центральною проблемою розвитку демократії і реалізації громадянського суспільства в Україні. Серцевиною розвитку демократії в Україні є суть відносин між громадянською і політичною сферами суспільства. Невизріла, передчасна і надмірна плюралізація політичної сфери, з домінуванням дискурсу ворожості, вже має недобрий вплив на демобілізацію громадянської сфери, яка виснажена безперервною агресією, корисливістю і

демагогією політиків. Існує також і теоретична проблема — знайти адаптовану для Східної Європи і, зокрема, України програму, яка б водночас могла передбачити можливості позитивних політичних змін через активізацію позапартійної ініціативи населення і зміцнення громадянського суспільства відносно його впливу на ринкову економіку. Як зазначають з цього приводу Коген і Арато, тільки така адаптована програма “могла б запропонувати щось істотно нового для сучасних моделей Західної політики і, таким чином, переступити невдалий вибір між економічним лібералізмом та елітарною демократією чи прямим ‘демократичним фундаменталізмом’”¹⁰.

Як висновок ще раз підкреслимо, що громадянське суспільство є не просто окремою сферою. Радше воно є відносинами між різними секторами суспільства. Це такого ґатунку відносини, що не лише визнають легітимність громадянського сектора поряд з підприємництвом та урядово-державними інституціями, але й сприяють кооперативній взаємодії у всьому, що стосується публічних проблем. У цьому сенсі громадянське суспільство усвідомлює громадян у тому, що жоден член суспільства, незважаючи на його наближення до влади, економіки, соціальних висот, не матиме на своєму столі більше, ніж він може відкрито заробити власною працею.

Джерело: журнал «Універсум», № 3–4 (77–78), 2000.